

Jolanta Waszczuk-Napiórkowska

Opinia prawna dotycząca wolności sumienia w konstytucjach krajów Unii Europejskiej¹

Legal opinion on freedom of conscience in the constitutions of the European Union member states: The purpose of this paper is to provide an opinion on the regulation of freedom of conscience in the constitutions of European Union countries (with the exception of Italian and Polish regulations). The author concludes that freedom of conscience is guaranteed in all European Union countries. In most of them, it is expressed explicitly in the Constitution, and in other countries, it is guaranteed under Article 9 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 4 November 1950.

Keywords: freedom of conscience | European Union
Słowa kluczowe: wolność sumienia | Unia Europejska

Ekspert ds. legislacji BAS, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie;
jolanta.waszczuk-napiorkowska@sejm.gov.pl.

Przedmiot opinii

Przedmiotem opinii jest przedstawienie regulacji dotyczącej wolności sumienia w konstytucjach krajów Unii Europejskiej, z wyłączeniem regulacji włoskiej i polskiej. Wolność sumienia we Włoszech została omówiona w odrębnej opinii², a wolność sumienia w Polsce wymaga szerszego omówienia, co wykracza poza ramy niniejszego opracowania. Opinia została sporządzona przede wszystkim na podstawie tekstów konstytucji poszczególnych państw oraz aktów prawa międzynarodowego: Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych. Ponadto uwzględniono też materiały z międzynarodowych konferencji dotyczących omawianej wolności oraz wybrane wyroki Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC) i sądów konstytucyjnych poszczególnych państw.

¹ Opinia sporządzona 29 lutego 2012 r. na zlecenie Klubu Parlamentarnego Prawo i Sprawiedliwość; BAS-WAL-492/11(7).

² Zob. s. 257–267 tej publikacji.

Uzasadnienie prawne

Uwagi ogólne

Wolność sumienia i wyznania została uregulowana w Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 4 listopada 1950 r. (Dz.U. z 1993 r. nr 61, poz. 284 ze zm.; dalej: EKPC, Konwencja) oraz Międzynarodowym pakcie praw obywatelskich i politycznych z 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r. nr 38, poz. 167). Odwołanie się do tych aktów prawa międzynarodowego jest niezbędne z uwagi na to, że stanowiły one pierwowzór do ukształtowania wolności sumienia i wyznania większości konstytucji państw należących do Unii Europejskiej, a ponadto z tego względu, iż w niektórych porządkach prawnych nie ma zagwarantowanej wolności sumienia na poziomie konstytucyjnym, lecz znajduje się odesłanie do stosowania przepisów wymienionych aktów prawa międzynarodowego.

Artykuł 9 Konwencji stanowi, że: *1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne.*

2. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

Przytoczony przepis zapewnia wolność „myśli, sumienia i wyznania”³ zarówno w aspekcie wewnętrznym (*forum internum*), jak i zewnętrznym (*externum forum*). Wolność tę w aspekcie wewnętrznym należy pojmować jako: *prawo każdego człowieka do nieskrępowanego formowania i posiadania własnych myśli i poglądów inspirowanych zarówno etycznymi, jak i religijnymi systemami wartości*⁴. Ta sfera wewnętrznej autonomii jednostki (*forum internum*) nie może podlegać żadnym ograniczeniom ze względu na to, że dotyczy płaszczyzny duchowej⁵. Mając na uwadze, że swoboda „myśli, sumienia i wyznania”

³ Swoboda „myśli, sumienia i wyznania” obejmuje trzy równoległe istniejące sfery umysłowości ludzkiej i nie ma podstaw, aby dokonując interpretacji Konwencji, ujmować je w system bądź ustalać ich wzajemną hierarchię. Pojęcia te są w silny sposób powiązane i pokrywają się w wielu wymiarach (L. Garlicki, *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Komentarz do artykułów 1–18*, t. I, L. Garlicki (red.), Warszawa 2010, s. 551 i n.).

⁴ *Ibidem*, s. 551 i n.

⁵ *Ibidem*, s. 556; M.A. Nowicki, *Komentarz do art. 9 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, Lex Omega intranet; decyzja ETPC w sprawie *Blumberg v. Niemcy* z 18 marca 2008 r., nr 14618/03, LEX nr 527598.

odnosi się do stanu umysłu ludzkiego, przysługuje ona każdemu człowiekowi, niezależnie od wieku, stanu rozwoju umysłowego i sposobu podporządkowania czy powiązania z władzą publiczną⁶. Natomiast wolność sumienia i wyznania w aspekcie zewnętrznym oznacza, że każdy ma prawo uzewnętrzniania swojego wyznania lub przekonań, w szczególności ma prawo do postępowania zgodnie z nakazem sumienia (*externum forum*)⁷. Swoboda ta ma aspekt indywidualny i kolektywny, a zatem jej podmiotami odpowiednio mogą być osoby fizyczne, jak i podmioty zbiorowe (osoby prawne lub inne zrzeszenia) o charakterze wyznaniowym⁸. Aksjologiczną podstawą swobody tworzenia wspólnot religijnych są idee pluralizmu, demokracji i pokojowego dialogu. Europejski Trybunał Praw Człowieka podkreślił, że: *autonomiczne istnienie wspólnot religijnych jest nieodzowne dla istnienia pluralizmu w społeczeństwie demokratycznym*⁹. *Państwo ma obowiązek pozostania neutralnym i bezstronnym, co wynika z konieczności zachowania pluralizmu, który jest nieodłącznym elementem społeczeństwa oraz zapewnienia dobrego funkcjonowania demokracji*¹⁰. *W szczególności, jednostka nie może być zmuszana do uzewnętrzniania swoich przekonań religijnych ani do manifestowania swojej wiary lub przekonań albo podejmowania czynności, z których można byłoby wnioskować o takich przekonaniach lub ich braku*¹¹.

Przytoczone rozumienie znajduje odzwierciedlenie w wyroku Wielkiej Izby ETPC w sprawie *Bayatyan v. Armenia* z 7 lipca 2011 r. (nr 23459/03)¹², w którym orzekł, że na podstawie art. 9 Konwencji przysługuje ochrona także osobom, które uchylają się od wykonania ustawowych obowiązków sprzecznych z ich sumieniem. Trybunał podkreślił, że: *osoby, które ze względu na utrwalone przekonania znajdują się w sytuacji poważnego konfliktu wynikającego z jednej strony z perspektywy obowiązku służby, a z drugiej strony z ich szczerych przekonań, mają prawo odwołać się do art. 9 Konwencji*.

⁶ L. Garlicki, *Konwencja o ochronie*, op. cit., s. 556.

⁷ M.A. Nowicki, *Komentarz do art. 9*, op. cit.; zob. także L. Garlicki, *Konwencja o ochronie*, op. cit., s. 565.

⁸ *Ibidem*, s. 565.

⁹ *Ibidem*; Wyroki ETPC w sprawach: *Lautsi i inni v. Włochy* z 18 marca 2011 r., 30814/06; LEX nr 784874; *Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) i inni v. Bułgaria* z 22 stycznia 2009 r., nr 412/03, LEX nr 478330; zob. także M.A. Nowicki, *Komentarz do art. 9*, op. cit.

¹⁰ Zob. wyroki ETPC w sprawach: *Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) i inni v. Bułgaria* z 22 stycznia 2009 r., nr 412/03, LEX nr 478330; *Lautsi i inni v. Włochy* z 18 marca 2011 r., nr 30814/06; LEX nr 784874; *Jehovah's Witnesses v. Rosja* z 10 czerwca 2010 r., nr 302/02; LEX nr 578368; M.A. Nowicki, *Komentarz do art. 9*, op. cit.

¹¹ M.A. Nowicki, *Komentarz do art. 9*, op. cit.

¹² <http://www.unhcr.org/refworld/pdfid/4aeaebb2.pdf>.

Artykuł 9 ust. 1 EKPC wraz z art. 18 Powszechnej deklaracji praw człowieka (dalej: deklaracja)¹³ stanowił punkt odniesienia dla ostatecznej redakcji art. 18 Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych z 19 grudnia 1966 r. (dalej: Pakt praw)¹⁴. Artykuł 18 Paktu praw stanowi, że: [1] *Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność posiadania lub przyjmowania wyznania lub przekonań według własnego wyboru oraz do uzewnętrzniania indywidualnie czy wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie.* [2] *Nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania wyznania albo przekonań według własnego wyboru.* [3] *Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób.* [4] *Państwa Strony niniejszego Paktu zobowiązują się do poszanowania wolności rodziców lub, w odpowiednich przypadkach, opiekunów prawnych do zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniami.* Z kolei art. 19 Paktu praw zapewnia, że: [1] *Każdy człowiek ma prawo do posiadania bez przeszkód własnych poglądów.* [2] *Każdy człowiek ma prawo do swobodnego wyrażania opinii; prawo to obejmuje swobodę poszukiwania, otrzymywania i rozpowszechniania wszelkich informacji i poglądów, bez względu na granice państwowe, ustnie, pismem lub drukiem, w postaci dzieła sztuki bądź w jakikolwiek inny sposób według własnego wyboru.* [3] *Realizacja praw przewidzianych w ustępie 2 niniejszego artykułu pociąga za sobą specjalne obowiązki i specjalną odpowiedzialność. Może ona w konsekwencji podlegać pewnym ograniczeniom, które powinny być jednak wyraźnie przewidziane przez ustawę i które są niezbędne w celu: a) poszanowania praw i dobrego imienia innych; b) ochrony bezpieczeństwa państwowego lub porządku publicznego albo zdrowia lub moralności publicznej.*

Zważywszy na to, że wolność sumienia i wyznania, określona w art. 18 ust. 1 i 3 Paktu praw jest powtórzeniem unormowania z art. 9 Konwencji, wyżej opisane uwagi dotyczące rozumienia omawianej wolności z art. 9 EKPC i podstawowych wolności są aktualne także na gruncie przytoczonego przepisu.

Zanim zostaną przybliżone regulacje dotyczące gwarancji wolności sumienia, należy zaznaczyć, że w regulacjach konstytucji państw Unii Europejskiej i omówionych aktach prawa międzynarodowego wolność sumienia jest

¹³ Artykuł 18 Powszechnej deklaracji praw człowieka stanowi, że: *Każdy człowiek ma prawo wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wespół z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów.*

¹⁴ L. Garlicki, *Konwencja o ochronie, op. cit.*, s. 551.

bardzo ściśle powiązana z wolnością religii czy wyznania. We współczesnych porządkach prawnych wolność sumienia i wyznania dość powszechnie łączy się z godnością osoby ludzkiej¹⁵. B. Lewaszkiewicz-Petrykowska podkreśla, że: *wartość, jaką jest wolność religii i sumienia, zazwyczaj traktuje się jako nieodzowny komponent tych wartości, które składają się na pojęcie godności osoby ludzkiej*¹⁶. Z kolei M. Safjan zwraca uwagę, że źródłem zbliżenia przestrzeni konstytucyjnej we współczesnej Europie są: *wspólne korzenie kultury chrześcijańskiej, przenikającej podstawowe zasady i wartości konstytucyjne większości państw europejskich, związane z najważniejszą dla wielu konstytucji zasadą, jaką jest uznawanie niezbywalnych i nienaruszalnych wartości, przejawiających się w respekcie dla poszanowania godności każdego człowieka*¹⁷.

A zatem można przyjąć, że źródłem wolności sumienia i wyznania jest godność osoby ludzkiej, która jest dobrem przyrodzonym i niezbywalnym. Należy podkreślić, że godność osoby ludzkiej jest powiązana bezpośrednio ze wszystkimi szczegółowymi wolnościami i prawami jednostki, tworząc ich rdzeń, czego konsekwencją jest niemożność takiego ograniczenia tych praw, które mogłyby prowadzić do jednoczesnego naruszenia godności człowieka¹⁸. Z koncepcji godnościowego rdzenia wolności i praw, znajdującej najpełniejsze i najbardziej konsekwentne rozwinięcie w orzecznictwie Federalnego Sądu Konstytucyjnego Niemiec, wyłania się: *wieloaspektowy system powiązań treściowych, wnioskowań inferencyjnych «z godności na prawa» i «z praw na godność», które służą do ustalenia treści poszczególnych praw i wolności oraz zasad konstytucyjnych (a pośrednio i gwarancji godności ludzkiej)*¹⁹.

Uwagi szczegółowe

■ Austria

W Austrii prawo jednostki do wolności sumienia i wyznania jest zagwarantowane przez art. 14 Ustawy Zasadniczej o ogólnych prawach obywateli z 1867 r.²⁰ oraz art. 9 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Ar-

¹⁵ W. Johann, B. Lewaszkiewicz-Petrykowska, *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym – status jednostki*, „Biuletyn Trybunału Konstytucyjnego” 1999, numer specjalny, s. 20.

¹⁶ Cytuję za M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich* [w:] *Kultura i prawo. Materiały III Międzynarodowej konferencji na temat „Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej”*. Warszawa 2–4 września 2002 r., J. Krukowski, O. Theisen (red.), Lublin 2003.

¹⁷ M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, op. cit., s. 73.

¹⁸ Zob. wyrok TK z 12 maja 2008 r., sygn. akt SK 43/05.

¹⁹ L. Bosek, M. Wild, *Kontrola konstytucyjności prawa. Zagadnienia ustrojowe, procesowe i materialnoprawne*, Warszawa 2011, s. 220.

²⁰ M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, op. cit., s. 47.

tykuł 14 Ustawy Zasadniczej: *gwarantuje każdemu obywatelowi prawo do swobodnego i wolnego od jakiegokolwiek wpływu państwa ukształtowania swego wyznania oraz podejmowania działań religijnych wynikających z tego przekonania*²¹.

■ Belgia

W Konstytucji Belgii z 14 lutego 1994 r.²² nie ma norm prawnych, które *expressis verbis* gwarantują wolność sumienia; zawiera ona jedynie przepisy odnoszące się do wolności wyznania²³. W myśl art. 19 Konstytucji: *Gwarantuje się wolność kultu religijnego i publicznego praktykowania go, jak również wolność wyrażania wszelkich poglądów w każdej dziedzinie. Wyjątek od tej zasady stanowi ściganie przestępstw popełnionych przy nadużywaniu tych wolności*²⁴. Artykuł 20 Konstytucji stanowi, że: *Nikt nie może być zmuszany do udziału w jakikolwiek sposób w aktach i obrzędach jakiegokolwiek kultu religijnego ani też do obchodzenia świąt przezeń ustanowionych*²⁵. Pierwszy z przytoczonych przepisów zapewnia tzw. wolność pozytywną wyznania, która obejmuje wszelkie aktywności w ramach kształtowania, posiadania oraz uzewnętrzniania swej religii lub światopoglądu, natomiast drugi – określa tzw. wolność negatywną, czyli gwarancję ochrony przed jakimkolwiek przymusem w dziedzinie religijnej i światopoglądowej ze strony innych podmiotów.

Brak wyraźnej gwarancji wolności sumienia w Konstytucji Belgii nie oznacza, że wolność ta nie podlega ochronie. Belgijski Trybunał Konstytucyjny w swoim orzecznictwie²⁶ wielokrotnie podkreślał, że podstawowe prawa i wolności zawarte w tytule II Konstytucji zatytułowanym „Belgowie i ich prawa” oraz w aktach prawa międzynarodowego są ze sobą nierozzerwalnie związane, a zatem nieunikniona jest interpretacja przepisów tytułu II Konstytucji w powiązaniu z postanowieniami dotyczącymi podobnych praw podstawowych zawartych w Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności²⁷.

²¹ *Ibidem*, s. 47.

²² http://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/constitution/grondwet EN.pdf.

²³ Zob. J. Theunis, *The case law of the Belgian Constitutional Court* [w:] *Office of the Government of the Republic of Slovenia for Communities, Legal aspects of religious freedom. International Conference, 15–18 September 2008*, s. 32, http://www.uvs.gov.si/fileadmin/uvs.gov.si/pageuploads/razni_dokumenti/konferenca/Legal_aspects_of_religious_freedom_-_zbornik.pdf.

²⁴ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem W. Skrzydło [w:] *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, L. Garlicki (red.), Warszawa 2011.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Do 2003 r. interpretacja pojęcia „wolności sumienia” ograniczała się do jej wzajemnej relacji do artykułów 10, 11 i 24 Konstytucji, które wyrażają odpowiednio zasadę równości, ustanawiają zakaz dyskryminacji i prawo do edukacji.

²⁷ J. Theunis, *The case law of the Belgian*, *op. cit.* s. 39 i n.

Należy zatem przyjąć, że w belgijskim porządku prawnym wolność sumienia jest zapewniona na podstawie art. 9 EKPC. Belgijski Trybunał Konstytucyjny, nawiązując do orzecznictwa ETPC, wskazał, że wolność myśli, sumienia i wyznania jest jednym z fundamentów demokratycznego społeczeństwa, pluralizm zaś jest nierozzerwalnie związany z demokratycznym społeczeństwem²⁸.

■ Bułgaria

W Konstytucji Republiki Bułgarskiej z 13 lipca 1991 r.²⁹ została zagwarantowana *expressis verbis* wolność sumienia. Zgodnie z art. 37 Konstytucji: [1] *Wolność sumienia, wolność myśli i wyboru wyznania oraz poglądów religijnych lub ateistycznych są nienaruszalne. Państwo działa na rzecz utrzymania tolerancji i szacunku między wyznawcami różnych religii, jak również między wierzącymi a niewierzącymi.* [2] *Wolność sumienia i wyznania nie może być skierowana przeciwko bezpieczeństwu narodowemu, ładowi społecznemu, zdrowiu i moralności publicznej lub przeciwko prawom i wolnościom innych obywateli*³⁰. W myśl art. 38 Konstytucji: *Nikt nie może być prześladowany ani ograniczany w swoich prawach z powodu własnych przekonań, ani też być zobowiązany lub zmuszany do udzielania informacji na temat własnych lub cudzych przekonań*³¹.

Z treści przytoczonego przepisu można wnioskować, że wolność sumienia w prawie bułgarskim jest rozumiana zgodnie z przytoczonymi aktami prawa międzynarodowego. W literaturze podkreśla się, że wolność sumienia, myśli i przekonań jest fundamentalnym prawem osobistym, związanym z „duszą osoby ludzkiej” i stanowi najwyższą wartość³². Wolność ta ze swej natury jest wolnością, która nie powinna podlegać żadnym sankcjom prawnym³³. Należy zatem umożliwić jednostce postępowanie zgodnie z własnym sumieniem. Zapewnienie jedności praw człowieka i podstawowych wolności jako imperatywu myślenia i działania jest sprawą najwyższej wagi we współczesnej cywilizacji³⁴.

²⁸ *Ibidem*, s. 32; zob. także: Constitutional Court, Judgment no. 148/2005, 28 September 2005, B.5.2, <http://www.const-court.be/public/f/2005/2005-148f.pdf>; Constitutional Court, Judgment no. 152/2005, 5 October 2005, B.4, <http://www.const-court.be/public/f/2005/2005-152f.pdf>.

²⁹ <http://www.parliament.bg/en/const>.

³⁰ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem H. Karpińskiej [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

³¹ *Ibidem*.

³² S. Nacheva, *La jurisprudence constitutionnelle en république de bulgarie dans le domaine de la liberté de culte et des communautés religieuses* [w:] *Office of the Government of the Republic of Slovenia for Communities, Legal aspects of religious freedom. International Conference, 15–18 September 2008*, s. 42, http://www.uvs.gov.si/fileadmin/uvs.gov.si/pageuploads/razni_dokumenti/konferenca/Legal_aspects_of_religious_freedom_-_zbornik.pdf.

³³ *Ibidem*, s. 42.

³⁴ *Ibidem*, s. 50.

■ Cypr

W Republice Cypryjskiej wolność sumienia jest zagwarantowana na podstawie art. 18 Konstytucji Republiki Cypryjskiej z 16 sierpnia 1960 r.³⁵ oraz art. 9 EKPC³⁶. Artykuł 18 Konstytucji stanowi, że: [1] *Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania.* [2] *Wszystkie religie, których dogmat i obrządki nie są tajne, są wolne.* [3] *Wszystkie religie są równe wobec prawa. Z zastrzeżeniem kompetencji Izb Komunalnych określonych w Konstytucji, żaden akt władzy ustawodawczej, wykonawczej lub administracyjnej Republiki nie może dyskryminować żadnej instytucji religijnej ani religii.* [4] *Każdy jest wolny i ma prawo do wyznawania swojej wiary i do uzewnętrzniania swojej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie lub uczestniczenie w obrzędach indywidualnie lub zbiorowo, publicznie lub prywatnie, i do zmiany religii lub przekonań religijnych.* [5] *Użycie przemocy fizycznej lub moralnej w celu zmuszenia osoby do zmiany religii lub powstrzymania jej od takiej zmiany jest zabronione.* [6] *Wolność uzewnętrzniania religii lub przekonań religijnych może być ograniczona jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne w interesie bezpieczeństwa Republiki, porządku konstytucyjnego, bezpieczeństwa publicznego, porządku publicznego, moralności publicznej lub ochrony praw i wolności zagwarantowanych każdej osobie przez Konstytucję.* [7] *Do chwili osiągnięcia szesnastego roku życia, decyzję w sprawie wyznawania religii przez taką osobę podejmuje jej prawny opiekun.* [8] *Żadna osoba nie może być zmuszana do płacenia podatków lub opłat przeznaczonych na cele religii innej niż jej własna*³⁷.

■ Czechy

W Republice Czeskiej na podstawie art. 15 ust. 1 Karty praw podstawowych i wolności (dalej: Karta), która zgodnie z art. 3 Konstytucji Republiki Czeskiej ma moc aktu konstytucyjnego, gwarantowana jest wolność myśli, sumienia i przekonań religijnych³⁸. Artykuł 15 ust. 1 Karty stanowi, że: *Poręcza się wolność poglądów, sumienia i wyznania. Każdy ma prawo do zmiany wyzna-*

³⁵ [http://www.presidency.gov.cy/presidency/presidency.nsf/all/1003AEDD83E-ED9C7C225756F0023C6AD/\\$file/CY_Constitution.pdf](http://www.presidency.gov.cy/presidency/presidency.nsf/all/1003AEDD83E-ED9C7C225756F0023C6AD/$file/CY_Constitution.pdf).

³⁶ M. Nicolatos, *Legal aspects of religious freedoms* [w:] *Office of the Government of the Republic of Slovenia for Communities, Legal aspects of religious freedom. International Conference, 15–18 September 2008*, s. 51, http://www.uvs.gov.si/fileadmin/uvs.gov.si/pageuploads/razni_dokumenty/konferenca/Legal_aspects_of_religious_freedom_-_zbornik.pdf.

³⁷ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem L. Akritidis, P. Akritidis, W. Forysińskiego [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

³⁸ V. Mezrický, *Constitutional guarantees of freedom of faith and positions of churches in the Czech Republic* [w:] *Office of the Government of the Republic of Slovenia for Communities, Legal aspects of religious freedom. International Conference, 15–18 Septem-*

nia lub wiary albo do niewyznawania żadnej religii³⁹. W myśl art. 15 ust. 3 Karty: *Nikt nie może być zmuszony do wykonywania służby wojskowej, jeśli jest to niezgodne z jego sumieniem lub z jego wyznaniem religijnym*⁴⁰. Zgodnie z art. 16 ust. 1 Konstytucji: *Każdy ma prawo do swobodnego uzewnętrzniania swojej religii lub wiary, indywidualnie lub wspólnie z innymi, prywatnie lub publicznie, poprzez modlitwy, nauczanie, uczestniczenie w praktykach religijnych i obrzędach*⁴¹. Wolność myśli, sumienia i przekonań religijnych jest gwarantowana w równym stopniu bez względu na wiarę i religię (art. 33 Karty)⁴². Zgodnie z treścią art. 16 ust. 4 Karty dopuszczalne jest ograniczenie przez ustawodawcę swobody wykonywania religii lub wiary, jeżeli wprowadzenie ograniczenia jest niezbędne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego i porządku społecznego, zdrowia oraz moralności⁴³. Regulacja dotycząca wolności sumienia w prawie czeskim koresponduje z unormowaniami zawartymi w art. 9 EKPC oraz z art. 18 Paktu praw.

■ Dania

Wolność sumienia jest zagwarantowana także w Konstytucji Królestwa Danii z 5 czerwca 1953 r.⁴⁴. W § 70 Konstytucji jest wyrażony zakaz dyskryminacji ze względu na przekonania religijne. Przepis ten stanowi, że: *Nikt z uwagi na przekonania religijne bądź pochodzenie nie może zostać pozbawiony możliwości pełnego korzystania z praw osobistych i politycznych ani też nie może z tego samego powodu unikać spełnienia jakiegokolwiek z powszechnych obowiązków obywatelskich*⁴⁵. Z kolei § 71 ust. 1 Konstytucji stanowi, że: *Wolność osobista jest nienaruszalna. Żaden obywatel duński nie może być w jakikolwiek sposób pozbawiony wolności z powodu przekonań politycznych bądź religijnych, bądź z uwagi na swe pochodzenie*⁴⁶. Ponadto w § 67 Konstytucji jest zapewniona wolność tworzenia związków wyznaniowych, które służą realizacji wolności sumienia. Zgodnie z tym przepisem: *Obywatelom gwarantuje się swobodę tworzenia wspólnot dla wyrażania wiary w Boga w sposób zgodny z ich przekonaniami, z zastrzeżeniem, że nie będzie nauczane ani podejmowane nic, co jest*

ber 2008, s. 53, http://www.uvs.gov.si/fileadmin/uvs.gov.si/pageuploads/razni_dokumenti/konferenca/Legal_aspects_of_religious_freedom_-_zbornik.pdf.

³⁹ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem M. Kruk-Jarosz [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

⁴⁰ *Ibidem.*

⁴¹ *Ibidem.*

⁴² V. Mezrický, *Constitutional guarantes of freedom, op. cit.*, s. 54.

⁴³ *Ibidem*, s. 54.

⁴⁴ http://library2.parliament.go.th/giventake/content_cons/denmark.pdf.

⁴⁵ Tekst przypisu cytowany zgodnie z tłumaczeniem M. Grzybowskiego [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

⁴⁶ *Ibidem.*

przeciwne porządkowi publicznemu i moralności⁴⁷. Regulacja dotycząca wolności sumienia koresponduje z unormowaniami zawartymi w art. 9 EKPC oraz art. 18 Paktu praw.

■ Estonia

Wolność sumienia jest zagwarantowana w § 40 Konstytucji Republiki Estońskiej⁴⁸, przyjętej w referendum przeprowadzonym 28 czerwca 1992 r. Zgodnie z tym przepisem: [1] *Każdy ma prawo do wolności sumienia, wiary i myśli.* [2] *Przynależność do kościołów i wspólnot religijnych jest dobrowolna. Kościół państwowy nie istnieje.* [3] *Każdy ma prawo, zarówno sam, jak i z innymi, publicznie lub prywatnie, odprawiać obrzędy religijne, jeżeli nie powoduje to uszczerbku dla porządku publicznego, zdrowia bądź moralności*⁴⁹. W § 41 Konstytucji zawarta jest gwarancja, zgodnie z którą: [1] *Każdy ma prawo pozostać wiernym swoim poglądom i przekonaniom. Nikogo nie wolno zmuszać do ich zmiany.* [2] *Przekonania człowieka nie mogą usprawiedliwiać naruszenia prawa.* [3] *Nikogo nie można pociągnąć do odpowiedzialności prawnej z powodu jego przekonań*⁵⁰.

Zasady dotyczące wolności sumienia, wiary i myśli są zgodne z międzynarodowymi standardami wolności religii i przekonań, które są określone w Powszechnej deklaracji praw człowieka (art. 18), a także w Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz w innych międzynarodowych traktatach. Należy podkreślić, że oprócz § 40 i 41 istotne znaczenie dla omawianego zagadnienia mają także § 42 i 45 Konstytucji Republiki Estońskiej. W § 42 została wyrażona zasada, zgodnie z którą urzędy państwowe, samorządy lokalne i osoby urzędowe nie mogą wbrew woli obywatela Estonii gromadzić bądź przechowywać danych o jego przekonaniach, zaś w § 45 została wyrażona reguła, w myśl której każdy ma prawo do swobodnego rozpowszechniania idei, poglądów, przekonań oraz innych informacji słownie lub za pomocą innych środków. Norma zawarta w § 45 Konstytucji także w pewnym stopniu zapewnia ochronę wolności sumienia, wyznania i myśli⁵¹. Na podstawie § 11 Konstytucji wolność sumienia, wyznania i myśli może być ograniczona tylko zgodnie z Konstytucją, a ograniczenia te muszą być niezbędne w społe-

⁴⁷ *Ibidem.*

⁴⁸ <http://www.president.ee/en/republic-of-estonia/the-constitution/index.html>.

⁴⁹ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem A. Puu [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

⁵⁰ *Ibidem.*

⁵¹ Z raportu Rady Europy na temat przestrzegania przez Estonię art. 8 konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych, sporządzonej w Strasburgu 1 lutego 1995 r. Przepis ten stanowi, że: *Strony zobowiązują się uznać, że każda osoba należąca do mniejszości narodowej ma prawo do uzewnętrzniania jego/jej religii lub przekonań, jak również prawo do zakładania instytucji, organizacji i stowarzyszeń religijnych,* <http://www.humanrights.coe.int/Minorities/Eng/FrameworkConvention/StateReports/1999/estonia/Art8.htm>.

czeństwie demokratycznym i nie powinny naruszać istoty ograniczanych praw i wolności. Warto wspomnieć, że w Republice Estońskiej wolność sumienia i wyznania – oprócz § 40 i 41 Konstytucji – zapewnia także ustawa o kościołach i zgromadzeniach (RT I 1993, 30, 510), która weszła w życie 25 czerwca 1993 r. – zawiera ona unormowanie w zakresie korzystania z wolności religii. Zgodnie z § 4 tej ustawy: *Wszyscy mają prawo do swobodnego wyboru, uznania i manifestowania swoich przekonań religijnych. Nikt nie jest zobowiązany do informowania o swoich poglądach religijnych lub przynależności do Kościoła*⁵².

■ Finlandia

Wolność sumienia i wyznania jest zapewniona także w § 11 Konstytucji Finlandii z 11 czerwca 1999 r.⁵³. Zgodnie z tym przepisem: [1] *Każdy ma prawo do wolności wyznania i sumienia.* [2] *Wolność wyznania i sumienia obejmuje prawo do wyznawania i praktykowania religii, prawo do głoszenia swoich przekonań oraz prawo przynależności lub nienależenia do związku wyznaniowego. Nikt nie jest zobowiązany wbrew swoim przekonaniom do udziału w praktykach religijnych*⁵⁴. Ponadto w Finlandii obowiązuje ustawa z 1922 r., której celem jest zagwarantowanie realizacji wolności sumienia i wyznania jednostki, na którą składa się m.in. prawo do praktyk religijnych, prawo do zmiany religii oraz prawo do pozostawania „na zewnątrz wobec wszystkich wspólnot religijnych”. Państwo zobowiązane jest do przyjęcia stanowiska neutralnego, w szczególności nie może wywierać wpływu na decyzje jednostki podejmowane w ramach wolności sumienia⁵⁵. Regulacja finlandzka koresponduje z unormowaniem zawartym w art. 9 EKPC oraz w art. 18 Paktu praw.

■ Francja

Wolność sumienia i wyznania jest gwarantowana na poziomie konstytucyjnym także we Francji. Francuskie uregulowania konstytucyjne zawarte są w tzw. bloku konstytucyjnym, na który składa się: Konstytucja Republiki Francuskiej z 4 października 1958 r.⁵⁶, Deklaracja praw człowieka i obywatela

⁵² *The criteria of the limitation of human rights in the practise of constitutional justice. National report of Supreme Court of Estonia* [w:] *The conference of European Constitutional Courts „The criteria of the limitation of human rights in the practise of constitutional justice”, 15–19 may 2005, Nikozja, Cypr*, <http://www.venice.coe.int/CECC/Estonia.pdf>.

⁵³ <http://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/en19990731.pdf>.

⁵⁴ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem J. Osińskiego [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

⁵⁵ J. Seppo, *The freedom of religion and conscience in Finland*, „Journal of Church and State”, Autumn 1998; http://findarticles.com/p/articles/mi_hb3244/is_4_40/ai_n28719116/pg_4/?tag=content;col1.

⁵⁶ http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/root/bank_mm/constitution/constitution.pdf.

z 26 sierpnia 1789 r., preambuła Konstytucji z 1946 r. oraz zasady podstawowe systemu prawnego, na które powołuje się Rada Konstytucyjna, dekodując je z całości porządku prawnego⁵⁷. W tekście Konstytucji z 1958 r. nie ma regulacji dotyczącej wolności sumienia, jednakże w jej preambule jest zawarte odeślanie do Deklaracji praw człowieka i obywatela oraz preambuły Konstytucji z 1946 r.⁵⁸.

Zgodnie z art. 10 Deklaracji praw człowieka i obywatela z 1789 r.: *Nikt nie może być niepokojony z powodu swych przekonań także religijnych, pod warunkiem, że wyrażanie tych przekonań nie zakłóca porządku publicznego ustanowionego przez prawo*⁵⁹. Z kolei ust. 5 preambuły Konstytucji z 1946 r. stanowi, że nikt nie może być poszkodowany w swojej pracy ze względu na pochodzenie, poglądy lub przekonania⁶⁰.

Rada Konstytucyjna w decyzji nr 77-87 z 23 listopada 1977 r. podkreśliła, że: *wolność sumienia należy uznać za jedno z podstawowych praw człowieka uznanych przez państwo*⁶¹. Wyrazem wolności sumienia jest m.in.: uznanie prawa uczniów do wyrażania i manifestowania swoich przekonań religijnych w szkole, prawo do noszenia symboli religijnych, z tym że to uprawnienie może być ograniczone, jeżeli będzie wymagał tego interes publiczny⁶². Warto zaznaczyć, że: *państwo uznaje prawo rodziców do zapewnienia [dzieciom] wychowania i nauczania zgodnie z własnymi przekonaniem religijnymi lub filozoficznymi*⁶³. Francuskie unormowanie w zakresie wolności sumienia koresponduje z unormowaniem z art. 9 EKPC oraz art. 18 Paktu praw.

⁵⁷ M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, op. cit., s. 46.

⁵⁸ W. Skrzydło [w:] *Konstytucje państw*, op. cit.

⁵⁹ Décision n° 77-87 DC du 23 novembre 1977, <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/les-decisions/acces-par-date/decisions-depuis-1959/1977/77-87-dc/decision-n-77-87-dc-du-23-novembre-1977.7529.html>.

⁶⁰ Zob. Décision n° 77-87 DC du 23 novembre 1977, <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/les-decisions/acces-par-date/decisions-depuis-1959/1977/77-87-dc/decision-n-77-87-dc-du-23-novembre-1977.7529.html>.

⁶¹ Décision n° 77-87 DC du 23 novembre 1977, <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/les-decisions/acces-par-date/decisions-depuis-1959/1977/77-87-dc/decision-n-77-87-dc-du-23-novembre-1977.7529.html>; zob. także Décision n° 2001-446 DC du 27 juin 2001, <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/les-decisions/acces-par-date/decisions-depuis-1959/2001/2001-446-dc/decision-n-2001-446-dc-du-27-juin-2001.505.html>.

⁶² P. Joxe, *La jurisprudence constitutionnelle en Matière de liberté de religion et de Croyance* [w:] *Office of the Government of the Republic of Slovenia for Communities, Legal aspects of religious freedom. International Conference, 15-18 September 2008*, s. 82, http://www.uvs.gov.si/fileadmin/uvs.gov.si/pageuploads/razni_dokumenti/konferenca/Legal_aspects_of_religious_freedom_-_zbornik.pdf.

⁶³ *Ibidem*.

■ Grecja

W Republice Greckiej wolność sumienia jest zagwarantowana w art. 13 Konstytucji Grecji z 9 czerwca 1975 r.⁶⁴. Zgodnie z przywołanym przepisem: [1] *Wolność sumienia jest nienaruszalna. Korzystanie z wolności i praw obywatelskich nie jest uzależnione od przekonań religijnych.* [2] *Zapewnia się wolność wszystkich znanych religii; praktyki religijne związane z ich wyznawaniem mogą odbywać się bez przeszkód i znajdują się pod ochroną prawa. Odbywanie praktyk religijnych nie może być zagrożeniem dla porządku publicznego lub dobrych obyczajów. Prozelityzm jest zabroniony.* [3] *Duchowni wszystkich znanych religii podlegają takim samym formom nadzoru ze strony państwa i mają wobec niego takie same obowiązki, jak duchowni religii dominującej.* [4] *Nikt nie może zostać zwolniony od wypełniania obowiązków wobec państwa ani nie może odmawiać podporządkowania się prawu ze względu na swoje przekonania religijne.* [5] *Obowiązek składania przysięgi może być ustanowiony tylko w drodze ustawy, która określa też jej rotę*⁶⁵. Regulacja zawarta w przytoczonym przepisie odpowiada międzynarodowym standardom ochrony wolności sumienia.

■ Hiszpania

Wolność sumienia nie została *expressis verbis* wyrażona w Konstytucji Hiszpanii z 27 grudnia 1978 r.⁶⁶. Artykuł 10 Konstytucji może być potraktowany jako wstęp do rozdziału I „O podstawowych prawach i obowiązkach”. Przepis ten gwarantuje, że: *Godność jednostki, przynależne jej nienaruszalne prawa, swobodny rozwój osobowości, poszanowanie odnoszące się do praw podstawowych i do wolności, które Konstytucja uznaje, są interpretowane zgodnie z Powszechną Deklaracją Praw Człowieka oraz ratyfikowanymi przez Hiszpanię traktatami i umowami międzynarodowymi dotyczącymi tych spraw*⁶⁷. Ze względu na systematykę tego przepisu wydaje się uzasadnione przyjęcie stanowiska, zgodnie z którym podstawowe prawa znajdujące się w tym rozdziale (w tym wolność ideologiczna, religijna i kultu) należy interpretować w kontekście normatywnym praw określonych w art. 10 Konstytucji. W szczególności, wolność ideologiczną, z której można wywieść wolność sumienia, należy połączyć z godnością osoby ludzkiej⁶⁸.

Zgodnie z treścią art. 16 Konstytucji: [1] *Zapewnia się jednostkom i wspólnotom wolność w sferze ideologii, religii i kultu. Korzystanie z tych wolności podlega jedynie takim ograniczeniom, jakie są konieczne dla utrzymania ładu publicznego*

⁶⁴ <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/001-156%20aggliko.pdf>.

⁶⁵ Tekst przepisu cytowany zgodnie z tłumaczeniem G. i W. Ulickich, B. Zdaniuka, N. Ciesielczyk [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

⁶⁶ http://www.senado.es/constitu_i/indices/consti_ing.pdf.

⁶⁷ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem T. Mołdawy [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

⁶⁸ Zob. W. Johann, B. Lewaszkiwicz-Petrykowska, *Wolność sumienia, op. cit.*, s. 20.

go chronionego przez ustawę. [2] Nikt nie może być zobowiązany do składania oświadczeń co do swej ideologii, religii lub przekonań. [3] Żadne wyznanie nie ma charakteru państwowego. Władze publiczne uwzględniają przekonania religijne społeczeństwa hiszpańskiego i utrzymują wynikające z tego stosunki współpracy z Kościołami Katolickimi i pozostałymi wyznaniemami⁶⁹.

Przytoczony przepis gwarantuje wolność ideologiczną, religijną i kultu po stronie jednostki, wyłączając jedynie te ograniczenia, które są niezbędne dla utrzymania porządku publicznego ustanowionego przez prawo. Ponadto, zawiera on gwarancję, że: *nikt nie może być zobowiązany do deklarowania swojej ideologii, swojej religii i swojego wyznania*⁷⁰. A zatem Konstytucja Hiszpanii nie wymienia *expressis verbis* wolności sumienia i wyznania jako wartości gwarantowanej wprost w większości aktów prawa międzynarodowego i większości aktów konstytucyjnych, natomiast wskazuje na „wolność ideologiczną”⁷¹. Wydaje się, że formuła „wolności ideologicznej” mieści w swoim zakresie wolność sumienia, do której odwołuje się Konstytucja w art. 30, wskazując na klauzulę sumienia, jako jeden z możliwych powodów uchylenia się od służby wojskowej⁷². Powyższa teza znajduje odzwierciedlenie w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego Hiszpanii, który podkreślał, że: *wolność sumienia jest jednym z przejawów «wolności ideologicznej» i oznacza «nie tylko prawo do swobodnego kształtowania swoich poglądów, ale również prawo do zachowania w sposób odpowiadający własnym przekonaniom»*⁷³. W doktrynie konstytucyjnej Hiszpanii istnieją kontrowersje, czy na tle formuły z art. 16 mamy do czynienia z jednym prawem, gwarantowanym w różnych jego aspektach, czy z trzema odrębnymi prawami do wolności ideologicznej, religijnej i kultu⁷⁴. *Orzecznictwo konstytucyjne odnosi się niekiedy jednocześnie do trzech wskazanych rodzajów wolności, niekiedy do wolności religijnej i kultu, niekiedy do wolności religijnej i ideologicznej*⁷⁵. (...) *Nie można nie dostrzegać punktów stycznych – bez względu na wynik występujących kontrowersji – pomiędzy wolnością ideologiczną i wolnością religijną w zakresie, w jakim każda z nich gwarantuje przestrzeń samookreślenia człowieka związaną z jego osobowością oraz indywidualną godnością. Wolność religijna jest określana w orzecznictwie konstytucyjnym: jako konkretyzacja (przejaw) wolności ideologicznej, a jednocześnie jako podstawowe prawo podmiotowe, które gwarantuje istnienie d'une cloître intime przekonań, a w konsekwencji respektowanie przestrzeni samookreślenia jednostki. (...) Przestrzeń zewnętrzna swobodnego zachowania jednostki wobec zjawiska religijności oznacza*

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, op. cit.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*, s. 51 i n.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 52.

⁷⁵ *Ibidem*.

natomiast w szczególności brak wszelkiego przymusu państwa i wszelkich grup społecznych⁷⁶. Warto przytoczyć art. 14 Konstytucji, który stanowi, że: *Hiszpanie są równi wobec prawa. Niedopuszczalna jest wszelka dyskryminacja z powodu pochodzenia, rasy, płci, religii, poglądów albo jakichkolwiek innych osobistych lub społecznych warunków lub okoliczności*⁷⁷. Przytoczona regulacja w zakresie omawianej wolności koresponduje z unormowaniami aktów prawa międzynarodowego: europejską Konwencją o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz Międzynarodowym paktem praw obywatelskich i politycznych.

■ Holandia

Artykuł 1 Konstytucji Królestwa Niderlandów z 28 marca 1814 r.⁷⁸ stanowi, że: *Wszyscy, którzy przebywają w Holandii, są traktowani jednakowo w podobnych okolicznościach. Niedopuszczalna jest jakakolwiek dyskryminacja z powodu wyznania, światopoglądu, przekonań politycznych, rasy, płci lub z innych przyczyn*⁷⁹. Z kolei art. 6 Konstytucji postanawia, że: [1] *Każdy ma prawo, indywidualnie, jak też wspólnie z innymi, do swobodnego wyznawania swoich przekonań religijnych czy światopoglądowych, ale naruszając prawo ponosi odpowiedzialność na zasadach określonych w ustawie.* [2] *Ustawa może określić sposób korzystania z powyższego prawa poza budynkami i terenami zamkniętymi, mając na względzie ochronę zdrowia, interesy ruchu drogowego oraz zwalczanie lub zapobieganie naruszeniom porządku*⁸⁰.

W świetle przytoczonych przepisów nie ma wątpliwości, że w holenderskim porządku prawnym wolność sumienia jest zagwarantowana. Należy przyjąć, że wolność sumienia mieści się w art. 6 Konstytucji, który zapewnia *expressis verbis* wolność wyznania i ideologii. Regulacja dotycząca wolności sumienia koresponduje z określonymi standardami prawa międzynarodowego.

■ Irlandia

Wolność sumienia i wyznania jest zagwarantowana w art. 44 ust. 2 Konstytucji Irlandii, przyjętej w referendum 1 lipca 1937 r., która weszła w życie 29 grudnia 1937 r. Przepis ten stanowi, że: [1] *Każdemu obywatelowi gwarantuje się wolność sumienia, swobodę wyznania i swobodę praktyk religijnych, z uwzględnieniem zasad porządku publicznego i moralności.* [3] *Państwo nie stwarza ograniczeń prawnych ani nie dyskryminuje ze względu na wyznawaną*

⁷⁶ *Ibidem.*

⁷⁷ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem T. Mołdawy [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

⁷⁸ W. Kopyciński, *System polityczny Królestwa Holandii*, Gdańsk 2006, s. 8, http://www.politologia.ug.edu.pl/pomoce_nauk/systemy_pol/pdf/holandia.pdf.

⁷⁹ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem A. Głowackiego, B. Szepietowskiej [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

⁸⁰ *Ibidem.*

religię, wierzenia lub status⁸¹. W Irlandii wolność sumienia i wyznania jest gwarantowana także na podstawie art. 9 EKPC⁸².

■ Litwa

Wolność sumienia gwarantuje także Konstytucja Republiki Litewskiej przyjęta przez obywateli Republiki Litewskiej w referendum przeprowadzonym 25 października 1992 r. Zgodnie z art. 26 Konstytucji: [1] *Wolność myśli, religii i sumienia nie podlega ograniczeniom.* [2] *Każdy człowiek ma prawo do swobodnego wyboru religii lub wiary i wyznania ich samemu lub z innymi, prywatnie lub publicznie, poprzez modlitwę, odprawianie obrzędów, praktykowanie i nauczanie.* [3] *Nikt nie może zmuszać ani być zmuszany do wybierania lub wyznawania jakiegokolwiek religii lub wiary.* [4] *Wolność człowieka do wyznania i szerzenia religii lub wiary nie może być ograniczona inaczej niż w drodze ustawy i tylko, gdy jest to konieczne dla zagwarantowania bezpieczeństwa i porządku publicznego, zdrowia i moralności, a także podstawowych praw i wolności innych osób.* [5] *Rodzice i opiekunowie bez przeszkód troszczą się o zgodne ze swymi przekonaniami religijne i etyczne wychowanie swoich dzieci i podopiecznych*⁸³. Warto wskazać, że przytoczony przepis znajduje się w rozdziale II Konstytucji zatytułowanym „Człowiek i państwo”, który rozpoczyna art. 18, w myśl którego: *Prawa i wolności człowieka są mu przyrodzone*⁸⁴. A zatem można przyjąć, że wolność sumienia i wyznania ma swoje źródło w godności człowieka⁸⁵. Przedstawiona regulacja koresponduje z ochroną wolności sumienia określoną w art. 9 EKPC oraz art. 18 Paktu praw.

■ Luksemburg

Wolność sumienia nie jest *expressis verbis* zagwarantowana w Konstytucji Luksemburga z 17 października 1868 r.⁸⁶, jednakże prawo do wolności sumienia można wywieść z art. 19 tejże Konstytucji. Na podstawie tego przepisu: *Za-*

⁸¹ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem S. Grabowskiej [w:] *Konstytucje państw, po. cit.*

⁸² F. Brennan, *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs response of Ireland* [w:] *Office of the Government of the Republic of Slovenia for Communities, Legal aspects of religious freedom. International Conference, 15–18 September 2008*, s. 140, http://www.uvs.gov.si/fileadmin/uvs.gov.si/pageuploads/razni_dokumenti/konferenca/Legal_aspects_of_religious_freedom_-_zbornik.pdf

⁸³ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem H. Wisnera [w:] *Konstytucje państw, op. cit. Ibidem.*

⁸⁵ R. Ruškýté, *Legal aspects of religious freedom* [w:] *Office of the Government of the Republic of Slovenia for Communities, Legal aspects of religious freedom. International Conference, 15–18 September 2008*, s. 149, http://www.uvs.gov.si/fileadmin/uvs.gov.si/pageuploads/razni_dokumenti/konferenca/Legal_aspects_of_religious_freedom_-_zbornik.pdf.

⁸⁶ http://www.legilux.public.lu/leg/textescoordonnes/recueils/constitution_droits_de_lhomme/CONST1.pdf.

pewnia się wolność wyznania i publicznego sprawowania kultu, a także wolność wyrażania swoich poglądów religijnych, z zastrzeżeniem ścigania przestępstw popełnionych przy korzystaniu z tych wolności⁸⁷. Z kolei art. 20 Konstytucji zawiera gwarancję, że: *Nikt nie może zostać zmuszony do uczestniczenia w jakiegokolwiek sposób w czynnościach i ceremoniach żadnego wyznania ani do przestrzegania jego dni wolnych od pracy*⁸⁸. Przyjęta regulacja w zakresie ochrony wolności sumienia odpowiada międzynarodowym standardom.

■ Łotwa

W myśl art. 99 Konstytucji Republiki Łotewskiej uchwalonej na Zgromadzeniu Ustawodawczym 15 lutego 1922 r. i wprowadzonej w życie 7 listopada 1922 r.⁸⁹: *Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania religijnego. Kościół jest oddzielony od państwa*⁹⁰. Warto zauważyć, że rozdział VIII Konstytucji zatytułowany „Podstawowe prawa człowieka” został dodany ustawą z 15 października 1998 r. Przytoczone unormowanie w zakresie wolności sumienia koresponduje z aktami prawa międzynarodowego.

■ Malta

Wolność sumienia na Malcie jest zagwarantowana na podstawie art. 40 Konstytucji Malty z 21 września 1964 r.⁹¹ oraz art. 9 EKPC, która stanowi integralną część porządku prawnego Malty⁹². Artykuł 40 Konstytucji stanowi, że: [1] *Każdemu przysługuje na Malcie pełna wolność sumienia i każdy ma prawo do swobodnego uczestniczenia w wybranych przez siebie praktykach religijnych.* [2] *Na nikogo nie można nakładać obowiązku uczestnictwa w nauczaniu religii lub wykazywania się wiedzą lub umiejętnościami związanymi z religią, jeśli, w przypadku osoby, która nie ukończyła lat szesnastu, sprzeciw wobec takiego obowiązku zgłosi osoba, która zgodnie z prawem sprawuje nad nią władzę rodzicielską, a w pozostałych przypadkach, jeśli sprzeciwi się temu osoba, na której spoczywa taki obowiązek. Niezależnie od powyższych postanowień, żaden taki obowiązek nie może być uznany za niezgodny lub sprzeczny z niniejszym artykułem, jeśli wiedza lub umiejętności związane z religią są wymagane dla nauczania takiej religii lub dla dopuszczenia do kapłaństwa lub posługi religijnej, lub dla innych celów religijnych, chyba że wykaże się, iż takiego wymogu nie da się rozsądnie uzasadnić w społeczeństwie demokratycznym.* [3] *Treść żadnego*

⁸⁷ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem A. Wojtyczek-Bonnad, K. Wojtyczka [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

⁸⁸ *Ibidem.*

⁸⁹ http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=190855.

⁹⁰ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem L. Gołubiec, I. Jaroszkiewicz, K. Wojtyczka [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

⁹¹ <http://www.constitution.org/cons/malta/chapt0.pdf>.

⁹² M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich, op. cit.*, s. 54.

prawa ani żaden czyn dozwolony przez prawo nie mogą być uznane za niezgodne lub sprzeczne z ust. 1 w zakresie, w jakim prawo takie zawiera przepis rozsądnie wymagany w interesie bezpieczeństwa publicznego, porządku publicznego, moralności publicznej lub przyzwoitości, zdrowia publicznego lub dla ochrony praw i wolności innych osób, chyba że wykaże się, iż przepis lub działanie przezeń dozwolone nie dają się rozsądnie uzasadnić w społeczeństwie demokratycznym⁹³.

■ Niemcy

Wolność sumienia i wyznania jest gwarantowana na poziomie konstytucyjnym także w Niemczech. Zgodnie z art. 4 Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec z 23 maja 1949 r.⁹⁴: [1] *Wolność wyznania, sumienia, przekonań religijnych i światopoglądowych jest nienaruszalna.* [2] *Zapewnia się swobodne wykonywanie praktyk religijnych.* [3] *Nikt nie może być zmuszany do służby wojennej z bronią w rękę wbrew swemu sumieniu. Szczegóły są regulowane w drodze ustawy federalnej⁹⁵.*

Zgodnie z orzecznictwem Federalnego Sądu Konstytucyjnego wolność sumienia i wyznania, w ramach której każdy ma prawo do wewnętrznej wolności religijnej lub ideologicznej⁹⁶, wynika z godności człowieka zagwarantowanej w art. 1 niemieckiej konstytucji⁹⁷. W doktrynie niemieckiej przyjmuje się istnienie intymnej sfery psychiki jako podstawowego uwarunkowania wolności sumienia⁹⁸. Jak słusznie podkreśla E. Schwierskott: *Sumienie stanowi istotny aspekt osobowości jednostki, należy do nienaruszalnej sfery jednostki i dlatego jest ważnym elementem godności człowieka rozumianej jako prawo podstawowe. Stanowi ono wręcz centrum osobowości i jest wyrazem poczucia suwerenności jednostki, a suwerenność jednostki jest nienaruszalna – decyzje sumienia wpływają z wewnętrznej niezależności jednostki. Przy takim ujęciu wolność sumienia wpływa bezpośrednio z zasady godności człowieka. Suwerenność jednostki zostaje zapewniona przez możliwość podejmowania decyzji w zgodzie z własnym sumieniem oraz przez gwarancję ochrony godności człowieka⁹⁹.*

⁹³ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem J. Winczorka [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

⁹⁴ <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/gg/gesamt.pdf>.

⁹⁵ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem B. Banaszaka, A. Malickiej [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

⁹⁶ Federalny Sąd Konstytucyjny w swoim orzecznictwie nie wprowadza wyraźnego rozróżnienia między religią a ideologią; niekiedy pozostawia kwestię otwartą, czy dany podmiot wyznaje religię czy ideologię. Pojęcie „wolność wiary i wyznania” zawarte w art. 4 ust. 1 Ustawy Zasadniczej pojmuje w sposób neutralny.

⁹⁷ BVerfGE t. 32, 98 (106); t. 33, 23 (28 f.); t. 35, 366 (376).

⁹⁸ *Idem*, *Gwarancja wolności sumienia w systemach prawnych Polski i Niemiec*, „Przełęcz Sejmowy” 2003, nr 6, s. 58.

⁹⁹ *Ibidem*.

Artykuł 4 Ustawy Zasadniczej wyraża zarówno pozytywną, jak i tzw. negatywną wolność. Na podstawie pierwszej z nich – jednostka ma prawo do wewnętrznej wolności wierzenia, posiadania przekonań religijnych lub światopoglądowych, jak również «*wolność zewnętrzną*» manifestowania tych przekonań, rozpowszechniania ich oraz zachowania zgodnie z tymi przekonaniami¹⁰⁰. Negatywna wolność oznacza prawo do niewyznawania wiary i nieposiadania przekonań światopoglądowych, wolność odrzucenia religii lub prawo do milczenia w tym przedmiocie¹⁰¹. Ochrona wolności sumienia i wyznania zagwarantowana w art. 4 Ustawy Zasadniczej jest zbliżona do międzynarodowych standardów wolności sumienia i wyznania, określonych w art. 9 EKPC oraz art. 18 Paktu praw.

■ Portugalia

Wolność sumienia, religii i kultu zapewnia także art. 41 Konstytucji Republiki Portugalskiej z 2 kwietnia 1976 r.¹⁰². Zgodnie z tym przepisem: [1] *Wolność sumienia, religii i kultu jest nienaruszalna.* [2] *Nikt nie może być prześladowany, pozbawiony praw albo zwolniony z obowiązków lub powinności obywatelskich z powodu swoich poglądów lub praktyk religijnych.* [3] *Nikt nie może być indagowany przez jakikolwiek organ władzy o swoje poglądy lub praktyki religijne, z wyjątkiem przypadku zbierania danych statystycznych, niemożliwych do powiązania z konkretnymi osobami, ani ponosić uszczerbku w przypadku odmówienia odpowiedzi.* [4] *Kościóły i inne wspólnoty religijne są rozdzielone od państwa i są wolne w swojej organizacji oraz wykonywaniu swoich funkcji i sprawowaniu kultu.* [5] *Zapewnia się wolność nauczania wszelkich religii prowadzonego w obrębie danego wyznania, a także wolność korzystania z własnych środków społecznego przekazu w celu prowadzenia swojej działalności.* [6] *Zapewnia się, zgodnie z ustawą, prawo do odmowy służby wojskowej z powodu przekonań*¹⁰³.

Wolność sumienia w przytoczonym przepisie jest zagwarantowana w taki sam sposób jak w art. 9 EKPC¹⁰⁴.

¹⁰⁰ M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, op. cit., s. 48.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² http://app.parlamento.pt/site_antigo/ingles/cons_leg/Constitution_VII_revisao_definitive.pdf.

¹⁰³ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem A. Wojtyczek-Bonnand [w:] *Konstytucje państw*, op. cit.

¹⁰⁴ A.D. Silva, *La jurisprudence constitutionnelle en matière de liberté de religion et de Croyance* [w:] *Office of the Government of the Republic of Slovenia for Communities, Legal aspects of religious freedom. International Conference, 15–18 September 2008*, s. 205 i n., http://www.uvs.gov.si/fileadmin/uvs.gov.si/pageuploads/razni_dokumenti/konferenca/Legal_aspects_of_religious_freedom_-_zbornik.pdf.

■ Rumunia

Wolność sumienia została wyrażona *expressis verbis* w art. 29 Konstytucji Rumunii z 21 listopada 1991 r.¹⁰⁵. Zgodnie z tym przepisem: [1] *Wolność myśli oraz poglądów, jak też wolność wiary religijnej nie mogą być ograniczone w żaden sposób. Nikt nie może być zmuszony do przyjęcia poglądu lub wiary religijnej, sprzecznych z jego przekonaniami.* [2] *Gwarantuje się wolność sumienia; powinna ona przejawiać się w duchu tolerancji i wzajemnego poszanowania.* [3] *Wyznania religijne są wolne i organizują się zgodnie z ich statutami, na warunkach określonych ustawą.* [4] *W stosunkach między wyznaniem zakazane są wszelkie formy, środki, akty lub działania pobudzające wrogość religijną.* [5] *Wyznania religijne są niezależne od państwa i korzystają z jego pomocy, włącznie z ułatwieniem wsparcia religijnego w wojsku, w szpitalach, w zakładach karnych, w domach starców i w sierocińcach.* [6] *Rodzice lub opiekunowie mają prawo zapewnić, zgodnie z własnymi przekonaniem, wychowanie nieletnich dzieci, za które ponoszą odpowiedzialność¹⁰⁶.* Powyższa regulacja koresponduje z międzynarodowymi standardami ochrony wolności sumienia.

■ Słowacja

Gwarancje wolności sumienia zawiera art. 24 Konstytucji Republiki Słowackiej z 1 września 1992 r.¹⁰⁷. Zgodnie z tym przepisem: [1] *Gwarantuje się wolność myśli, sumienia, wyznania religijnego i wiary. Prawo to obejmuje możliwość zmiany wyznania religijnego lub wiary. Każdy ma prawo do niewyznawania żadnej religii. Każdy ma prawo publicznie okazywać swoje przekonania.* [2] *Każdy ma prawo swobodnie wyznawać swoją religię lub wiarę, indywidualnie bądź wspólnie z innymi, prywatnie lub publicznie, poprzez nabożeństwo, czynności religijne, zachowanie obrzędów albo uczestnicząc w nauczaniu.* Wolności, o których mowa w tym przepisie znajdują rozwinięcie w ustawie o wolności wyznania wiary oraz o pozycji kościołów i związków religijnych z 4 lipca 1991 r.¹⁰⁸. Regulacja ta jest zbliżona do międzynarodowych standardów ochrony wolności sumienia.

■ Słowenia

Artykuł 41 Konstytucji Republiki Słowenii z 23 grudnia 1991 r.¹⁰⁹ stanowi, że: *Każdemu przysługuje wolność praktykowania religii i innych wierzeń prywatnie bądź publicznie. Nikt nie jest zobowiązany do określenia swojej religii*

¹⁰⁵ <http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=371>

¹⁰⁶ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem A. Cosmy [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

¹⁰⁷ http://www.concourt.sk/en/A_ustava/ustava_a.pdf.

¹⁰⁸ G. Chmielewski, *Konstytucyjny system ochrony podstawowych praw i wolności w Republice Słowackiej*, Warszawa 2011, s. 69.

¹⁰⁹ <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UNTC/UNPAN014895.pdf>.

*i innych wierzeń. Rodzice mają prawo zapewnić dzieciom wychowanie religijne i moralne zgodne ze swoimi przekonaniem. Wychowanie dziecka mające na uwadze zasady religijne i moralne, musi uwzględniać jego wiek, stopień dojrzałości, a także wolność jego sumienia, wyznania oraz inne wierzenia i przekonania*¹¹⁰. Regulacja ta koresponduje z międzynarodowymi standardami ochrony wolności sumienia.

■ Szwecja

Konstytucja Szwecji¹¹¹ nie zawiera postanowień dotyczących wolności sumienia, jednakże wolność ta zagwarantowana jest przez przystąpienie Królestwa Szwecji do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności¹¹². A zatem wolność sumienia jest zagwarantowana na podstawie art. 9 EKPC.

■ Węgry

Zgodnie z art. 7 Ustawy Zasadniczej Republiki Węgry z 25 kwietnia 2011 r.¹¹³: [1] *Każdy ma prawo do wolności przekonań, sumienia i wyznania. Prawo to zawiera w sobie wolność wyboru bądź zmiany religii, tudzież innych przekonań, a także wolność ich głoszenia bądź nieujawniania, praktykowania lub nauczania swojej religii lub innych przekonań poprzez religijne rytuały lub inne zachowania.* [2] *Państwo i Kościoły funkcjonują rozdzielnie. Kościoły są autonomiczne. Państwo współdziała z Kościołami w interesie realizacji celów publicznych.* [3] *Szczegółowe przepisy odnoszące się do Kościołów określa ustawa organiczna*¹¹⁴. Gwarancje wolności sumienia są zbliżone do międzynarodowych standardów, określonych w Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz Międzynarodowym pakcie praw obywatelskich i politycznych. Warto wskazać, że na gruncie poprzednio obowiązującej konstytucji wolność sumienia także była przestrzegana zgodnie z tymi standardami. W literaturze podkreślano, że państwo w sprawach wolności religii i sumienia musi być neutralne, gdyż w ramach systemu prawnego nie może ono zapewnić wolności religijnej lub światopoglądowej w inny sposób niż poprzez

¹¹⁰ Tekst cytowany zgodnie z tłumaczeniem P. Winczorka [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

¹¹¹ <http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/55/12/5d19bf4a.pdf>.

¹¹² L. Friedner, *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs* [w:] *Office of the Government of the Republic of Slovenia for Communities, Legal aspects of religious freedom. International Conference, 15–18 September 2008*, s. 260. http://www.uvs.gov.si/fileadmin/uvs.gov.si/pageuploads/razni_dokumenti/konferenca/Legal_aspects_of_religious_freedom_-_zbornik.pdf.

¹¹³ http://www.euractiv.com/sites/all/euractiv/files/CONSTITUTION_in_English__DRAFT.pdf.

¹¹⁴ J. Snopek [w:] *Konstytucje państw, op. cit.*

zagwarantowanie wolnej wymiany idei, poglądów i opinii¹¹⁵. Z tej też racji prawo do wolności słowa, swobodnego wyrażania myśli i poglądów stanowi warunek niezbędny dla realizacji wolności religii i sumienia, jest ono niezbędnym instrumentem urzeczywistnienia tej wolności. Ważnym i interesującym spostrzeżeniem jest też poszukiwanie *iunctum* pomiędzy wolnością religii i sumienia a zasadą ochrony godności człowieka, ponieważ zasada ochrony godności człowieka jako zasada generalna, wyrażająca ogólne prawo osobowości, obejmuje prawo każdego człowieka do dysponowania sobą samym, do samospełnienia się oraz do życia prywatnego¹¹⁶. Ponadto, warto zauważyć, że w postanowieniach konstytucji węgierskiej znajduje wyrażne odzwierciedlenie tzw. negatywne prawo do wolności sumienia i religii, które obejmuje prawo do tego, by nie uzewnętrzniać swych przekonań religijnych, kształtować lub dokonywać indywidualnie wyborów na rzecz określonej religii, ideologii antyreligijnej lub indyferentyzmu w sprawach wiary¹¹⁷. W istocie chodzi nie tyle o negatywną wolność religijną, ile raczej o pozytywne prawo do swobody posiadania i wyrażania innych przekonań ideologicznych. Warto wskazać, że na Węgrzech w 1990 r. została przyjęta ustawa o wolności sumienia i wyznania¹¹⁸.

■ Wielka Brytania

W Królestwie Wielkiej Brytanii wolność sumienia jest zagwarantowana na podstawie ustawy o prawach człowieka z 1998 r. (*Human Rights Act*, 1998). Ustawa ta wprowadza do brytyjskiego porządku prawnego prawa i wolności gwarantowane w europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, w szczególności te, które są określone w art. 2–12 i 14 EKPC¹¹⁹. A zatem należy stwierdzić, że art. 9 tego aktu prawa międzynarodowego stanowi integralną część brytyjskiego porządku prawnego.

Wnioski

Wolność sumienia i wyznania jest zagwarantowana we wszystkich państwach Unii Europejskiej. Wolność sumienia i wyznania w państwach Unii jest rozumiana zgodnie z aktami prawa międzynarodowego: art. 9 EKPC oraz

¹¹⁵ P. Paczolay, *The Hungarian Constitutional Court's rulings on freedom of religion* [w:] *Office of the Government of the Republic of Slovenia for Communities, Legal aspects of religious freedom. International Conference, 15–18 September 2008*, s. 125, http://www.uvs.gov.si/fileadmin/uv.gov.si/pageuploads/razni_dokumenti/konferenca/Legal_aspects_of_religious_freedom_-_zbornik.pdf.

¹¹⁶ M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, *op. cit.*, s. 57.

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 58.

¹¹⁸ *Ibidem*; P. Paczolay, *The Hungarian Constitutional Court's rulings*, *op. cit.*, s. 123.

¹¹⁹ Zob. S. Kubas [w:] *Konstytucje państw*, *op. cit.*, s. 877.

art. 18 Paktu praw. A zatem wolność sumienia nie oznacza jedynie prawa do reprezentowania określonego światopoglądu (*forum internum*), ale przede wszystkim prawo do postępowania zgodnie z własnym sumieniem, do wolności od przymusu postępowania wbrew własnemu sumieniu (*forum externum*). W raporcie dotyczącym wolności sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym podkreślono, że: *na straży tej wolności stoi prawo powołania się na klauzulę sumienia i odmowy wykonania czynności sprzecznej z własnym sumieniem. (...) Nie można chronić w sposób rzeczywisty nienaruszalnych praw człowieka, bez ochrony jego sumienia. Wolność sumienia odzwierciedla bowiem godność człowieka. Jej ochrona jest niezbędna dla gwarantowania istotnej treści niektórych podstawowych praw, takich jak wolność wyrażania własnych przekonań etycznych, filozoficznych lub religijnych. (...) Możliwość powołania się na klauzulę sumienia uznawana jest za prawo o charakterze fundamentalnym, którego ograniczenie nastąpić może zupełnie wyjątkowo*¹²⁰. A zatem prawo jednostki do odwołania się do „klauzuli sumienia” stoi na straży nie tylko wolności sumienia, ale także ochrony godności osoby ludzkiej, która jest prawem przyrodzonym i niezbywalnym. Mając na względzie powyższe argumenty, należy podkreślić, że prawo jednostki do odwołania się do klauzuli sumienia jest zakorzenione w wolności sumienia, a zatem nie ma podstaw do formułowania odrębnego prawa do klauzuli sumienia albowiem źródłem jego jest wolność sumienia.

¹²⁰ W. Johann, B. Lewaszkiewicz-Petrykowska, *Wolność sumienia*, op. cit., s. 21.